

tasavvur

tekirdag ilahiyat dergisi | tekirdag theology journal

e-ISSN: 2619-9130

tasavvur, Haziran/June 2023, c. 9, s. 1: 701-729

**Teolojide İlişkisellik: Jürgen Moltmann'ın Ekoteolojik Antropolojisinden Hareketle
Bir Değerlendirme**

Relationality in Theology: A Study in the Context of Jürgen Moltmann's
Theological Anthropology

Sevcan ÖZTÜRK

Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi,

İlahiyat Fakültesi, Din Felsefesi ABD

Assistant Professor, Social Sciences University of Ankara, Faculty of Theology,

Department of Philosophy of Religion

sevcan.ozturk@asbu.edu.tr

ORCID: 0000-0001-5423-4986

DOI: 10.47424/tasavvur.1272117

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 28 Mart / March 2023

Kabul Tarihi / Date Accepted: 06 Haziran / June 2023

Yayın Tarihi / Date Published: 30 Haziran / June 2023

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June

Atıf / Citation: Öztürk, Sevcan. "Teolojide İlişkisellik: Jürgen Moltmann'ın Ekoteolojik Antropolojisinden Hareketle Bir Değerlendirme". *Tasavvur - Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 9 / 1 (Haziran 2023): 701-729.
<https://doi.org/10.47424/tasavvur.1272117>

İntihal: Bu makale, ithenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by ithenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/tasavvur> | <mailto:ilahiyatdergi@nku.edu.tr>

Copyright © Published by Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi / Tekirdag Namık Kemal University, Faculty of
Theology, Tekirdag, 59100 Turkey.

CC BY-NC 4.0

Öz

Bu çalışma çağdaş teoloji literatürünün merkezi konularından biri haline gelmiş olan ilişkisellik kavramını ele almaktadır. Kavramın din felsefesi ve din felsefesinin irtibatlı olduğu ekoteoloji ve karşılaştırmalı teoloji gibi disiplinler açısından değeri Jürgen Moltmann'ın ekoteolojik antropolojisi çerçevesinde sorgulanmaktadır. Bu çalışma, ilişkiselliğin teoloji alanındaki uygulamalarının din felsefesi ve ilgili disiplinlerin perspektiflerinin zenginleşmesi ve derinleşmesi açısından önemli katkılar sunma potansiyeline sahip olduğunu ve özellikle din felsefesinin de ilişkiyel teolojiye kavramsal ve metodolojik katkılar sunabileceğini iddia etmektedir. İlişkisellik, genel anlamda, her şeyin ilişki içinde var olduğu iddiasını merkeze alan yaklaşımdır ve psikoloji, sosyoloji, ekoloji, siyaset bilimi, eğitim, felsefe ve teoloji gibi birçok disiplinde yaygın şekilde uygulanmaktadır. Çağdaş felsefe ve metafizikte en güncel konulardan biri haline gelen ilişkisellik, çağdaş teoloji alanında da, özellikle Hıristiyan teolojisinde, Tanrı, insan ve doğa ilişkisinin farklı boyutlarının tanımlanmasında yaygın olarak kullanılan bir yöntemdir. Teolojide ilişkisellik, Tanrı'nın, dünyanın ve insanın mahiyetini anlamada ilişkilerin ve birbirine bağlılığın önemini vurgulayan teolojik bir yaklaşım tarzını ifade etmektedir. Günümüz Hıristiyan teolojisinin en etkili isimlerinden olan Moltmann teolojik antropolojik görüşlerini, insanın Tanrı'nın suretinde yaratıldığını ifade eden kutsal metin ayetleri etrafında, geleneksel antropolojiye alternatif olarak, ekolojik krizin teolojik boyutları temelinde ve ilişkiyel yaklaşım aracılığıyla ortaya koymaktadır. Bu yönüyle Moltmann'ın antropolojisi teolojide ilişkiyel yaklaşımın güncel boyutlarıyla ve farklı felsefi ve teolojik disiplinler çerçevesinde ele alınmasında kayda değer bir seçenek olmaktadır. Bu arka plan bağlamında çalışma dört bölüme ayrılmıştır. Birinci bölümde çalışmanın kavramsal çerçevesinin belirgin hale getirilmesi amacıyla teolojide ilişkiyel yaklaşıma bir giriş yapılmıştır. Mevcut ekolojik kriz tartışmalarının çağdaş teolojik antropoloji çalışmalarının kapsamında ve odağında değişikliklere sebep olduğu iddiasını ortaya koyan ikinci bölümde çağdaş teolojik antropolojide bir yaklaşım olarak ilişkiselliğin fonksiyonu ve rolü ele alınmıştır. Bu bölümü takiben Moltmann'ın ilişkiyel antropolojisi *imago Dei* doktrinine yaklaşımı etrafında incelenmiştir. Dördüncü ve son bölümde ise, Moltmann'ın yaklaşımlarından hareketle ve onun da ötesinde, teolojide uygulanan ilişkiyel yaklaşımın din

felsefesi başta olmak üzere bahsi geçen çağdaş teolojik disiplinler açısından doğurması muhtemel sorunlar ve uygulanması neticesinde sunacağı katkılar değerlendirilmiştir.

Anahtar kelimeler: Din felsefesi, ekoteoloji, Jürgen Moltmann, ilişkiyelik, teolojik antropoloji, *imago Dei*.

Abstract

This study deals with the concept of relationality, which has become one of the central themes of contemporary theological literature. The value of the concept in terms of philosophy of religion and related disciplines such as ecotheology and comparative theology is questioned within the framework of Jürgen Moltmann's ecotheological anthropology. This study claims that the applications of relationality in theology have the potential to make significant contributions to the enrichment and deepening of the perspectives of the philosophy of religion and related disciplines and that especially philosophy of religion can make conceptual and methodological contributions to relational theology. Relationality, in general, is the approach that puts the claim that everything exists in relation to everything else at the centre and is widely applied in many disciplines such as psychology, sociology, ecology, political science, education, philosophy, and theology. Relationality, which has become one of the most current issues in contemporary philosophy and metaphysics, is a method widely used in contemporary theology, especially in Christian theology, to define different dimensions of the relationship between God, the human being, and nature. Relationality in theology is a theological approach that emphasizes the importance of relationships and interdependence in understanding the nature of God, the world, and human beings. Moltmann, one of the most influential names in contemporary Christian theology, presents his theological anthropological views around the Biblical verses expressing that the human being was created in the image of God, as an alternative to traditional anthropology, on the basis of the theological dimensions of the ecological crisis and through a relational approach. In this respect, Moltmann's anthropology is a remarkable option in dealing with the relational approach in theology with the current dimensions of the concept and within the framework of different philosophical and theological disciplines. In the

context of this background, the study consists of four parts. In the first chapter, an introduction to the relational approach in theology is made to clarify the conceptual framework of the study. The function and role of relationality as an approach in contemporary theological anthropology are discussed in the second part, which presents the claim that the discussions on the current ecological crisis cause changes in the scope and focus of contemporary theological anthropological studies. This section is followed by an examination of Moltmann's relational anthropology with reference to his approach to the doctrine of *imago Dei*. In the fourth and last part, in the context of Moltmann's arguments and also beyond them, the problems that may occur as a result of the application of relationality in theology in terms of the aforementioned contemporary theological disciplines, especially the philosophy of religion, and its possible contributions to those fields are evaluated.

Keywords: Philosophy of religion, ecotheology, Jürgen Moltmann, relationality, theological anthropology, *imago Dei*.

Giriş

Batı düşüncesinde modern dönemde meydana gelen kırılmalara ve yönelimlere ilişkin olarak "dönüş" ifadesini içeren tamlamaların sıklıkla kullanılmaya başlandığı göze çarpmaktadır: "özneye dönüş", "sosyolojik dönüş", "antropolojik dönüş", "lengüistik dönüş" gibi. Bu örneklerle son zamanlarda eklenenlerden bir diğeri de "ilişkisel dönüş" tamlamasıdır. En genel tanımıyla, her şeyin ilişki içinde var olduğu iddiasını merkeze alan ilişkisellik, psikolojiden sosyolojiye, ekolojiden siyaset bilimine kadar birçok disiplinde uygulama alanı bulan bir yaklaşım metodunu ifade etmektedir. İlişkisel kavramı aynı zamanda çağdaş felsefenin ve özellikle çağdaş metafiziğin en güncel meselelerinden biridir. Kavramın disiplinler arası karakterinin bir neticesi olarak felsefi tartışmalar aracılığıyla, teoloji alanında, özellikle de Hıristiyan teolojisinde önemli yansımaları bulunmaktadır. Her ne kadar ilişkisellik kavramının, teslis inancından hareketle, Hıristiyan teolojisi için yeni bir kavram olmadığı iddia edilse de¹ Tanrı, insan ve doğa ilişkisinin farklı boyutlarının tanım-

¹ F. Leron Shults, *Reforming Theological Anthropology After the Philosophical Turn to Relationality*, (Michigan, Cambridge: William B. Eerdmans Publishing Company, 2003), 11.

lanmasında çağdaş teolojik literatüre genel bir bakışın bile gösterdiği üzere oldukça yaygın kullanılan bir yöntem haline gelmiştir.

İlişkisel güncel literatürün en çok ilgi gören konularından biri haline gelmiş olmasına rağmen ilişkisel açık bir tanımını bulmak oldukça zordur. Bu zorluğun sebeplerinden biri olarak bu çalışmada ele alındığı haliyle ilişkisel bir metod ve yaklaşım tarzını ifade etmesi olduğu söylenebilir. Doğrudan ve genel geçer bir tanımını yapmak zor olsa da teolojik tartışmalarda ilişkisel uygulayan literatürden yola çıkarak formüle etmeye çalışacak olursak, teolojide ilişkisel, Tanrı'nın, dünyanın ve insanın mahiyetini anlamada ilişkilerin ve birbirine bağlılığın önemini vurgulayan teolojik bir yaklaşım tarzını ifade etmektedir. Bu yaklaşım tarzının arkasında bir varsayım bulunmaktadır; buna göre Tanrı, insan ve doğal dünya ilişkisel varlıklardır. Bu ilişkisel teolojik olarak farklı boyutlarından söz edilebilir. Bunlardan biri Tanrı'nın insanla ve diğer yaratılmışlarla ilişkisine yönelik boyutu, bir diğeri de insanın Tanrı, diğer insanlar ya da insan toplulukları ve doğal dünya ile ilişkisine yönelik boyutudur. Bu farklı boyutların ele alınış biçimleri ve ortaya koyulan farklı görüşler ilişkisel teolojideki uygulama alanlarını sergilemektedir. Bu uygulama alanları zaman zaman teolojik hareketlerden meydana gelebilirken bazen de önemli teolojik figürlerin müstakil yaklaşımlarında görülebilmektedir. Bu müstakil yaklaşımlardan biri de günümüz Protestan teolojisinin en etkili isimlerinden olan Jürgen Moltmann tarafından sergilenmektedir.

Bu çalışmanın nihai amacı bir yaklaşım olarak teolojide ilişkisel din felsefesi bunun yanı sıra ekoteoloji (ekolojik teoloji) ve karşılaştırmalı teoloji gibi güncel teolojik çalışmalar açısından değerini sorgulamak ve ilişkisel güncel teolojik tartışmalara olan katkılarını ortaya koymaktır. Bu nihai amaç doğrultusunda çalışma şu üç argümanı da içermektedir:

1. Ekolojik krizin kaynağına yönelik tartışmalar teolojik antropolojik tartışmaların odağını etkilemiştir.
2. Teolojide ilişkisel yaklaşımın açık şekilde görüldüğü alanlardan biri ekoteolojik ve teolojik antropolojik tartışmalardır.
3. Alman Protestan teolog Jürgen Moltmann'ın ekolojik kriz bağlamında ortaya koyduğu antropolojik tartışmalar, ilişkisel teolojik yaklaşımın

ekoteolojik ve antropolojik tartışmalara uygulanmasında en açık örneklerden biridir.

Birçok çağdaş Protestan teologda olduğu gibi bir yaklaşım metodu olarak ilişkisellik Moltmann'ın teolojisinin genel karakteristik özelliklerinden biridir. Fakat tüm yaklaşımları arasında onun ilişkisel modelinin en açık şekilde görüldüğü alanlar yaratılış teolojisi ve yaratılış teolojisinin en önemli parçasını teşkil eden antropolojisidir. Bu çalışmanın çerçevesinde Moltmann'ın yaklaşımını önemli kılan hususlardan biri ilişkisel modeli yaratılış teolojisine ve antropolojisine uygularken bunu ekolojik krizin teolojik boyutlarına ilişkin tartışmalarla ilişkilendirerek gerçekleştirmiş olmasıdır. Bu yönüyle Moltmann'ın teolojik antropolojisi aynı zamanda çağdaş teolojik antropolojik tartışmaların kapsamındaki değişimi de sergilemesi bakımından önemlidir. Çalışmanın başlığında yer alan "ekoteolojik antropoloji" ifadesi Moltmann'ın antropolojisinin ekoteolojik karakterine referans amacıyla kullanılmıştır. Özetle ifade etmek gerekirse, Moltmann teolojik antropolojik görüşlerini, insanın *Tanrı'nın suretinde* yaratıldığını söyleyen kutsal metin ifadeleri etrafında, geleneksel antropolojiye alternatif olarak, ekolojik krizin teolojik boyutları temelinde, ilişkisel yaklaşım aracılığıyla inşa etmektedir. Bu durumda Jürgen Moltmann'ın antropolojisi, teolojide ilişkisel yaklaşımın güncel boyutlarıyla ele alınmasında önemli hale gelmektedir.

Buraya kadar ortaya konulan arka plana bağlı olarak, bu çalışma, çağdaş teolojinin en güncel yaklaşımlarından olan ilişkiselliğin bir metot olarak din felsefesi disiplini ve bunun yanı sıra ekoteoloji ve karşılaştırmalı teoloji gibi güncel teolojik çalışmalar açısından değerini Moltmann'ın ekolojik krize referansla ortaya koyduğu teolojik antropolojisi özelinde ve aynı zamanda daha genel bir çerçevede sorgulamayı amaçlamaktadır. Çağdaş Hıristiyan teolojisi literatürüne kronolojik bakışın gösterdiği üzere, ilişkiselliğin teoloji alanındaki uygulamalarını içeren yani teolojik ilişkisellik üzerine yapılmış çalışmaların sayısı 2000'li yıllardan sonra hızla artmıştır. Türkçe literatürde ise ilişkisellik kavramı özellikle sosyoloji alanı çerçevesinde ele alınmışken, teolojik çerçevede kavramı tartışan çalışmalar ise henüz yayınlanmamış görünmektedir. Bu bağlamda bu araştırma, Türkçe literatürdeki iki eksiklikten hareket etmektedir. Birincisi, çağdaş akademik literatürdeki en güncel kavramlardan ilişkisellik konusunda teoloji ve din felsefesi alanında bu çalışmanın sürdürüldüğü

döneme kadar bir araştırmaya rastlanamamış olması, ikincisi ise, yine bu çalışmanın sürdürüldüğü zamana kadar Hıristiyan teolojisinin en etkili isimlerinden Moltmann'ın teolojik görüşleri özelinde bir çalışma bulunmamasıdır. Bu araştırma ile Türkçe literatürdeki bu eksikliklerin giderilmesine katkı sunulması ümit edilmektedir.

1. Teolojide İlişkisellik

Mevcut akademik literatüre yüzeysel bir bakış dahi göstermektedir ki, ilişkisellik psikoloji, sosyoloji, felsefe, ekoloji, ekonomi, eğitim ve siyaset bilimi gibi birçok disiplinin metot üzerine tartışmalar ve uygulamalar içeren en güncel çalışmalarında sıklıkla gündeme getirilen bir kavram haline gelmiştir. İlişkisel yaklaşım farklı disiplinlerin birbirleriyle kendi bağımsızlıklarını kaybetmeden iletişim kurmalarını sağlayacak olan bir ilişki biçimi ve mevcut yaklaşımlara alternatif bir yöntem olarak sunulmaktadır.² Kavramın disiplinler arası uygulanabilirliği felsefe ve teoloji alanlarındaki karşılıklı etkileşimde, özellikle felsefedeki ilişkiselliğin teoloji alanına yansımalarında açık şekilde görülmektedir. Teolojide ilişkiselin yaklaşımın çağdaş teolojinin gündemine gelmesinin arka planında yatan önemli faktörlerden biri, felsefi düşüncedeki çağdaş yönelimler olmuştur.³ Shults'un ifadelerine göre, batı düşünce geleneğinde Aristoteles'ten itibaren tartışılan ilişkisellik, modern felsefede özellikle Hegel ve Kant gibi filozofların konuyu metafizik tartışmaların merkezine taşımalarıyla güncel hale gelmiştir.⁴ İlişkisel yaklaşımın örnekleri Heidegger, Levinas, Derrida, Ricour gibi çağdaş filozofların çalışmalarında da sıkça görülmektedir.⁵ Felsefi düşüncedeki kırılmaların gözlemlendiği birçok konudan doğrudan etkilenen çağdaş teolojinin gündeminde de, modern felsefede görülen - Shults'un ifadesiyle - "ilişkiselliğe dönüş" (*turn to relationality*) ya da - daha genel kullanımıyla - "ilişkisel dönüş" (*relational turn*) belirleyici hale

² Pierpaolo Donati, Antonio Malo, Giulio Maspero, "Introduction", *Social Science, Philosophy and Theology in Dialogue: A Relational Perspective*, ed. Pierpaolo Donati, Antonio Malo, Giulio Maspero, (Oxon, New York: Routledge, 2019), xxix.

³ Stephen Milford, "Substantive or Relational? The Counterfeit Choice in the Imago Dei Debate", *McMaster Journal of Theology and Ministry* 20 (2018-2019), 90.

⁴ Shults, *Reforming Theological Anthropology*, 2.

⁵ Bu örneklere dair felsefe ve psikoterapi alanında interdisipliner bir çalışma için bkz. Paul Cammel, "Relationality and Existence: Hermeneutic and Deconstructive Approaches Emerging From Heidegger's Philosophy", *The Humanistic Psychologist* 43 (2015), 235-249.

gelmiştir.⁶ Felsefede ilişkisellik, en genel haliyle, her şeyin başka bir şeyle ilişkili olarak var olduğu fikrini ifade etmektedir.⁷ Teolojide ilişkiselliğin uygulamaları da, benzer şekilde, evrendeki her şeyin birbiriyle ilişkili olduğu fikrini ve teolojik tartışmaların bu fikir ışığında yeniden ele alınmasını içermektedir. Giriş bölümünde de ifade edildiği gibi, teolojide ilişkisellik, Tanrı'nın, dünyanın ve insanın mahiyetini anlamada ilişkilerin ve birbirine bağlılığın önemini vurgulayan teolojik bir yaklaşım tarzıdır. Bu yaklaşıma göre Tanrı, insan ve evren ilişki sel varlıklardır. Tanrı insan ve evrenle, insan Tanrı ile, diğer insanlarla ve yaratılmışların geri kalanıyla ilişkilidir. Tanrı ilişkiler yoluyla bu dünyada aktiftir. Burada belirtmek gerekir ki, ilişkisellik genel çerçevesiyle Hıristiyan teolojisinde, tıpkı felsefede olduğu gibi geçmişten itibaren tartışıl agelen bir konu olmuştur. Fakat özellikle de felsefi literatür için ifade etmek gerekirse, ilişkisellik, çağdaş dönem tartışmalarında daha önce hiç olmadığı kadar gündemde yer almaktadır.⁸

Teolojide ilişkiselliğin açık şekilde anlaşılabilmesi için terminolojik bir ayırımdan hareket etmek bu çalışmanın çerçevesini de ortaya koymasından uygun görülmektedir. Çağdaş teoloji literatüründe "ilişkisel teoloji" ve "teolojide ilişkisellik" olarak birbirinin yerine kullanılabilen iki farklı ifade bulunmaktadır. Her ne kadar duruma ve yere bağlı olarak birbirinin yerine kullanılmasında genel olarak sorun olmasa da bu iki kavram arasında ince ama önemli farklılık bulunduğu un altı çizilmelidir. Buna göre, ilişkisel teoloji, Tanrı'yı, dünyayı ve insanları anlamada ilişkilerin ve ilişkiselliğin önemini vurgulayan belirli bir teolojik bakış açısını ifade etmektedir. Teolojiye yönelik bu yaklaşım, ilişkilerin, teslis inancının ortaya koyduğu üzere, Tanrı'nın doğasının merkezinde olduğu ve insanların Tanrı ile ve birbirleriyle ilişki içinde olmak üzere yaratıldığı fikrini vurgulamaktadır. Tanrı ve insan arasındaki ilişki ve bu ilişkinin Tanrı'nın mahiyeti ve dünya hakkındaki anlayışın şekillenmesindeki etkileri üzerinde durmaktadır. Bu yaklaşımı sergileyen bakış

---

⁶ Shults, *Reforming Theological Anthropology*, 2; Millard J. Erickson, *Christian Theology*, 3rd Edition, (Michigan: Baker Academic, 2013), 463.

⁷ Andrew Benjamin, *Towards a Relational Ontology: Philosophy's Other Possibility*, (New York: SUNY Press, 2015), 1-5.

⁸ Shults, *Reforming the Doctrine of God*, (Michigan, Cambridge: William B. Eerdmans Publishing Company, 2005), 5.

açısının vurguladığı üzere, Tanrı, yaratılmışları etkileyen ve aynı zamanda, kendi mahiyeti değişmese de yaratılmışlar tarafından çeşitli şekillerde etkilenen bir varlık olarak kabul edilmektedir.⁹ İlişkisel teolojinin bu özel anlamdaki kullanımı, bugün açık teizm anlayışı paralelinde çalışılan bir alan durumundadır. 2019 yılında faaliyete başlayan Açık ve İlişkisel Teoloji Merkezi bünyesinde sürdürülen doktora çalışmalarının, akademik konferansların ve diğer akademik faaliyetlerin sistematik olarak ortaya koyduğu içerikler¹⁰ bu kullanıma örnek olarak verilebilir. Benzer kullanıma bir diğer örnek süreç felsefesi ile ilgili son zamanlarda literatürde yaygınlık kazanan “süreç-ilişkisel felsefe”¹¹ adlandırmasında görülebilmektedir.

Diğer taraftan teolojide ilişkisellik, bu çalışmanın esas aldığı anlayışa göre, Tanrı'nın ve dünyanın doğasını anlamada ilişkilerin önemini vurgulayan bir dizi teolojik yaklaşımı kapsayan daha geniş bir kavramı ifade etmektedir. İlişkisel teoloji bugünkü kullanımıyla belirli bir perspektifi ifade edebilirken, teolojide ilişkisellik, süreç teolojisi, feminist teoloji, ekolojik teoloji ya da kuruluş teolojisi gibi perspektifleri içerebilmektedir. Bu perspektiflerin her biri farklı Tanrı, insan ve doğa tasavvurları ortaya koyabilmekte; farklı teolojik bakış açılarında farklı görüşler ya da iddiaları öne çıkarabilmektedir. Yani, ilişkisel yaklaşımı merkeze alan farklı bakış açıları, teolojik sorgulamalarda ilişkilerin ve ilişkiselliğin önemine ortak bir vurgu yapmakta, ancak ilişkisel yaklaşım sorgulamaları neticesinde teolojik inanç ve yaklaşımlarında farklılıklar ortaya çıkarabilmektedir. Kısaca, ilişkisel teoloji, Tanrı'yı, dünyayı ve insanları anlamada ilişkilerin ve ilişkiselliğin önemini vurgulayan özel bir teolojik bakış açısı iken, teolojideki ilişkisellik, ortak bir vurguyu paylaşan bir dizi teolojik yaklaşımı kapsayan genel bir kavramdır. Bu farklılıklara rağmen bahsi geçen bazı özel kullanımları dışında ilişkisel teoloji ve teolojide ilişkisellik zaman zaman birbiri yerine kullanılan ifadelerdir. Bu çalışmada da ilişkisel

⁹ Thomas Jay Oord, “What is Relational Theology?”, *Relational Theology: A Contemporary Introduction*, (Eugene, Oregon: Wimp and Stock, 2012), 2.

¹⁰ Merkez ve araştırma alanları hakkında bkz. “Center for Open and Relational Theology”, (Erişim 24 Mart 2023)

¹¹ Bu kullanımın bir örneği için bkz. C. Robert Mesle, *Process-Relational Philosophy: An Introduction to Alfred North Whitehead* (West Conshohocken: Templeton Foundation Press, 2008).

teoloji ve teolojide ilişkisel ifadelerinin her ikisi de kullanılmakta fakat aksi belirtilmediği sürece kavramın genel anlamı esas alınmaktadır.

Tanrı'nın ilişkiler aracılığıyla bu dünyada aktif olduğuna yönelik tartışmalar süreç teolojisi, feminist teoloji, kurtuluş teolojisi gibi çağdaş teolojik hareketlerde açık şekilde görülmektedir. Özellikle 20. yüzyılın başlarında, klasik teizmin Tanrı tasavvuruna bir tepki olarak ortaya çıkan süreç teolojisi ilişkisel yaklaşımı en açık şekilde uygulayan perspektiflerdendir. Son zamanlardaki "süreç-ilişkisel teoloji" kullanımının da süreç filozoflarının ve teologlarının ilişkiler üzerine olan karakteristik vurgularının neticesinde ortaya çıktığı söylenebilir. İlişkisel yaklaşımın uygulandığı bir diğer teolojik hareket ise geleneksel ataerkil teolojiye tepki olarak ortaya çıkmış politik bir hareket olan feminist teolojidir. Feminist teologların yaygın şekilde ortaya koydukları pan-teist ve panenteist Tanrı tasavvurları Tanrı'nın ilişkisel terimlerle, özellikle yaratılmış alemle ilişkisi üzerinden anlaşılma çabasının neticesi olarak değerlendirilebilir. İlişkisel yaklaşımın çağdaş teolojideki uygulama alanlarından bir diğeri de 20. yüzyılın ortalarında özellikle Latin Amerika'da sosyal ve siyasi adaletsizliklere cevap olarak ortaya çıkan kurtuluş teolojisidir. Kurtuluş teolojisi dini ve siyasi otoritelerin baskılarına karşı marjinal ve ezilen topluluklar bağlamında ilişkilerin önemini vurgulamakta ve bu ilişkileri yeniden yorumlamayı önermektedir.¹² Kurtuluş teolojisinin merkezindeki öte dünyadan ziyade bu dünyada "kurtuluş" (*liberation*) kavramı Tanrı'nın adaletini temel almaktadır.¹³ Dolayısıyla kurtuluş teolojisi ezilen grupların bu dünyadaki kurtuluş mücadelesinde Tanrı'nın mevcut ve aktif olduğunu savunmaktadır. İlişkisel yaklaşımın bir metot olarak uygulandığı teolojik alanlar burada bahsi geçen alanlarla sınırlı değildir. İlişkiselğin bugün birçok teolojik akımın ve aynı zamanda teoloğun temel meselelerinden biri haline geldiği söylenebilir. Birbirinden farklı teolojik hareketleri ve görüşleri birleştiren şey Tanrı'yı, insanlığı ve doğayı anlamada ilişkilerin önemine ortak bir vurgu yapıyor olmalarıdır. Bu ortak vurgu Tanrı'nın mahiyeti ve Tanrı ve alem ilişkisine dair sorgulamalarda görülebilenken, bu çalışmanın göstermeyi amaçladığı gibi, insa-

¹² Süleyman Güder, *Kurtuluş Teolojisi ve Öze Dönüş: Hıristiyan ve İslami Perspektifler* (İstanbul: Büyüyen Ay, 2021), 25.

¹³ Güder, *Kurtuluş Teolojisi ve Öze Dönüş*, 63-64.

nın Tanrı ile ilişkisi, yeryüzündeki rolü ve diğer yaratılmışlarla ilişkisinin mahiyetine ilişkin teolojik antropolojik sorularda da öne çıkmaktadır.

2. İlişkisellik ve Çağdaş Teolojik Antropoloji

İlişkisel teolojik yaklaşımın özellikle bugünün Hıristiyan teolojik antropolojik tartışmalarında giderek etkili hale geldiği göze çarpmaktadır. Geleneksel anlamda teolojik antropoloji, insanın Tanrı ile ilişkilerini tüm boyutlarıyla konu edinen ve “insan nedir?” sorusuna teolojik perspektiften cevap vermeyi amaçlayan, sistematik teolojinin bir alt disiplini¹⁴ İnsanın Tanrı ile olan ilişkisinin yanında, çağdaş dönem literatüründe görüldüğü üzere, insanın diğer yaratılmışlarla ilişkisini de konu edinen bir disiplin haline gelmiştir. Teolojik antropolojinin kapsamını bu doğrultuda genişletmesinde, tartışmalı olarak söylenebilir ki, güncel teolojik problemler ve bunlar arasında özellikle mevcut ekolojik kriz tartışmalarının önemli rolü olmuştur. Zira, ekolojik kriz her şeyden önce antropolojik boyutlarıyla, insanın yeryüzündeki rolü ve çevresiyle ilişkisi bağlamında tartışılan bir sorundur. Conradie'nin de vurguladığı gibi, her türden ekolojik teolojinin temel noktasını antropoloji oluşturmaktadır.¹⁵ Çünkü ekolojik kriz, tartışmasız, insanın doğa ile olan sorunlu ilişkisinin bir sonucudur. Bu sebeple teoloji alanı için de ekolojik kriz tartışmalarının merkezinde antropoloji yer almaktadır. Fakat ekolojik krizin teolojinin gündemine özellikle antropolojik bağlamda gelmesinin sebeplerini, 1960'lardan sonra öne çıkan ve insanın doğa ile olan sorunlu ilişkisinin köklerinin Hıristiyan teolojisinin geleneksel antropolojik yaklaşımına dayandığını iddia eden söylemlerde aramak yanlış olmayacaktır. Genel anlamda tüm İbrahimî dinlerin teolojik yaklaşımlarının, özel anlamda ise Hıristiyan teolojisinin mevcut ekolojik krizin sorumlusu olduğunu iddia eden görüşlere göre Hıristiyan teolojisinin aşırı insan-merkezci yapısı, insana yeryüzünde sınırsız güç veren ve kullanım hakkı tanıyan bir dünya görüşünü doğurmuştur. Yeryüzünde mevcut olan her şeyin insanın faydası için ve insana hizmet için yaratılmış olduğu fikrini içeren bu aşırı insan-merkezilik doğadaki yıkımın ve mevcut ekolojik

¹⁴ Teolojik antropoloji ile ilgili bkz. Sevcan Öztürk, “Felsefi Teolojide Antroposentrik Dönüş: Teolojik Antropolojiye Bir Giriş”, *Beytülhikme: An International Journal of Philosophy* 10:4 (2020), 1383-1404.

¹⁵ Ernst M. Conradie, *An Ecological Christian Anthropology: At Home on Earth?*, (Oxon, New York: Routledge, 2016), 2.

krizin en temel sebebi olarak görülmektedir.¹⁶ Hıristiyan antropolojisini hedef alan bu suçlayıcı tavrın çağdaş teolojik antropolojik tartışmaların kaçınılmaz olarak kapsamının ve odağının değişmesi sonucunu doğurduğunu söylemek mümkündür.

Teolojik antropolojinin kapsamındaki değişim, en açık şekilde, bu alana temel teşkil eden insanın Tanrı'nın suretinde yaratıldığına ilişkin kutsal metin ifadelerine dair tartışmaların, güncel literatürde özellikle ekolojik problemlere referansla ele alınmasında görülmektedir. Bu durum, çağdaş teolojik antropolojinin kapsamının ve odağının değişmesinin ekolojik krizle alakalı Hıristiyanlık aleyhindeki söylemlerin bir neticesi olduğu iddiasını desteklemektedir. *Imago Dei* ifadesi ile kavramlaşan ve insanın Tanrı'nın suretinde yaratıldığı anlamına gelen İncil ifadeleri, Hıristiyanlık tarihi boyunca "insan nedir?" sorusunun ve insan ile Tanrı arasındaki ilişkinin mahiyetine yönelik tüm teolojik tartışmaların merkezinde yer almıştır.¹⁷ *Imago Dei* kavramının Hıristiyan teolojisi tarihi boyunca ortaya konulan farklı yorumları genellikle aslî (*substantive*) ve ilişkisel (*relational*) olmak üzere iki ana başlıkta kategorize edilmektedir.¹⁸ Aslî görüşe göre, insanın Tanrı'nın suretinde yaratılmış olması, insanın diğer yaratılmışlarda olmayan yeteneklerine işaret etmekte ve benzersiz bir biçimde yaratılmış olmasını ifade etmektedir. Yalnızca insana ait olan bu benzersiz biçim, insanı diğer canlılardan ayıran düşünme, kendini bilme, özgür irade, iyiyi ve kötüyü seçebilme gibi özellikleri içermektedir.¹⁹ Aslî görüş, insanın Tanrı'nın suretinde yaratılmış olduğu ifadelerinin Hıristiyanlık tarihi boyunca en yaygın kabul gören yorumu olarak bilinmektedir.²⁰ Yani Hıristiyanlık tarihi boyunca "insan nedir?" sorusunun cevabını içeren insanın Tanrı'nın suretinde yaratılmış olduğu ifadelerine dair en yaygın görüş, insanın diğer yaratılmışlardan farklı ve üstün ontolojik niteliklerini vurgulayan bir doğrultuda yorumlanmıştır. Öte yandan, modern bir anlayış olarak ortaya

¹⁶ Lynn White, "The Historical Roots of Our Ecological Crisis", *Science* 155/3767 (1967), 1203-1207.

¹⁷ Milford, "Substantive or Relational?", 84.

¹⁸ Milford, "Substantive or Relational?", 86.

¹⁹ Daniel Simango, "The Imago Dei: A History of Interpretation from Philo to the Present", *Studia Historiae Ecclesiasticae* 42: 1 (2016), p. 178.

²⁰ Stanley J. Grenz, *The Social God and the Relational Self: A Trinitarian Theology of the Imago Dei*, (Louisville, London: Westminster John Knox Press, 2001), 142.

çıkan ve *imago Dei* tartışmalarında hâkim hale gelen ilişkiyel görüş, insanı diğery yaratılmışlardan ayıran şeyin ne olduğu sorusuna verilecek cevabı insanın sahip olduğu yeteneklerde ya da onun kapasitesinde aramamaktadır. Çünkü ilişkiyel görüşe göre insanı diğery varlıklardan ayıran şey, Tanrı ile insan arasındaki ilişkidir.²¹ Modern dönemde insanın Tanrı'nın suretinde yaratılmış olmasının anlamı insanın ontolojik varlığının mahiyeti etrafında değil, Tanrı ile ilişkinin tecrübesi etrafında tartışılmaya başlanmıştır.²² Bu durumda mevcut ekolojik krizin Hıristiyan teolojisi ile ilişkilendirilmesinin de etkisiyle çağdaş teolojik antropolojik tartışmalarda iki hususun hâkim hale geldiği söylenebilir. Birincisi, literatürün kronolojik olarak incelenmesi ortaya koymaktadır ki, özellikle 1960'lı yıllardan önce ortaya konulan teolojik antropolojik literatürde "insan nedir?" sorusu ele alınırken genellikle insanın Tanrı ile olan ilişkisi üzerinde odaklanılmakta ve doğaya nadiren değinilmekte ya da hiç değinilmemektedir. İlişkiyel yaklaşımın kavramsal anlamdaki kullanımının ilk temsilcisi Karl Barth'ın 1958 yılında insan varlığının ilişkiyel boyutlarına vurgusu ve insanın Tanrı ile olan ilişkisi özelindeki tartışmaları bu duruma açık bir örnek olarak değerlendirilebilir.²³ 1960-70'ler sonrasında bugüne kadar ise, yani çağdaş dönemde, insanın diğery yaratılmışlarla özellikle de doğal dünyayla ilişkisine dair sorgulamalar da ilişkiyel modelin yaygın uygulama alanı haline gelen teolojik antropolojinin gündeminde geniş yer almaya başlamıştır. Bu sorgulamalarda yine ilişkiyel yaklaşım ışığında insanı hem Tanrı ile hem de doğa ile ilişkili bir varlık olarak ele alma eğilimi göze çarpmaktadır. Diğery bir deyişle teolojik antropoloji alanı ilişkiyelliği metod olarak öne çıkaran *ekoteolojik antropoloji* olarak nitelendirilebilecek bir başlığı da içerir hale gelmiş ve böylece kapsamını genişletmiştir. Teolojik antropoloji alanındaki ekolojik eğilimin en net örneklerinden biri de Moltmann'ın antropolojisinde görölmektedir. Bir sonraki bölümün ortaya koyacağı üzere, Moltmann'a göre, Tanrı ile insan arasındaki özel ilişki, insanın diğery yaratılmışlarla olan ilişkisinin de mahiyetini belirlemektedir ve ilişkiyellik insanın mahiyetinin en temel unsuru olarak öne çıkmaktadır.

3. Moltmann'ın İlişkiyel Antropolojisi

²¹ Milford, "Substantive or Relational?", 90.

²² Erickson, *Christian Theology*, 463.

²³ Karl Barth, *Church Dogmatics III/1*, (Edinburgh: T&T Clark, 1958), 184.

Sistemantik Hıristiyan teolojisine katkılarıyla tanınan Alman Protestan teolog Jürgen Moltmann (d. 1926) günümüz Hıristiyan teolojisinin en önde gelen isimleri arasında yer almaktadır. Onun özellikle yaratılış teolojisinde yer alan Tanrı, insan ve doğa ilişkisine yönelik yorumları çağdaş Hıristiyan felsefesinde ve teolojisinde son zamanlarda ortaya konulmuş en etkili yaklaşımlar arasında sayılabilir. Bütünüyle Moltmann'ın yeni antropolojik yaklaşımı ve insan modeli çağdaş Hıristiyan teolojisinde baskın yaklaşım haline gelmiş olan ilişkisel yaklaşımı sergilemektedir. Daha önce de ifade edildiği gibi, Hıristiyan teolojisi bağlamında çağdaş teolojik antropolojik tartışmalarda bir odak değişimi söz konusu olmuştur. Buna göre, "insan nedir?" sorusunun teolojik cevabına temel teşkil eden *imago Dei* kavramı, insanın Tanrı ile ilişkisinin yanı sıra insanın alem ile ilişkisini de içerecek şekilde ele alınmaya başlamıştır. *Imago Dei* kavramını insanın bilişsel kapasitesine ya da onun diğer yaratılmışlara nispetle ontolojik üstünlüğüne odaklanarak yorumlamaya rağbet azalmış, bunun yerine insanın Tanrı ile olan özel türden ilişkisi ve insanın alem ile ilişkisi odaklı yorumlama eğilimi yaygınlık kazanmıştır. Bu durumda insan, Tanrı ve tüm yaratılmış alem ilişkisel varlıklar olarak kabul edilmektedir. Moltmann'ın yaratılış teolojisi kapsamında ilişkisel yaklaşımla ortaya koyduğu antropolojik görüşleri çağdaş Hıristiyan teolojisindeki bu odak değişimini açık şekilde sergilemektedir. Bu bölümde, Moltmann'ın teolojik antropolojisinde ilişkisel Tanrı, insan ve doğa ilişkisi hakkındaki yaklaşımları üzerindeki yansımaları incelenecektir.

Moltmann geleneksel Hıristiyan antropolojisine eleştirel bir bakışla yaklaşmakta, geleneksel olanın yerine geçebilecek yeni bir antropoloji inşasına girişmektedir. Bu yeni antropolojik yaklaşımı özellikle *God in Creation: An Ecological Doctrine of Creation* (1985) başlıklı çalışmasında ortaya koyduğu yaratılış teolojisinin önemli bir parçasını teşkil etmektedir. Moltmann çalışmasında yaratılış teolojisini ve antropolojisini mevcut ekolojik kriz çerçevesinde ortaya koymaktadır. Yaratılış teolojisi ile insanı, Tanrı ve alem ile ilişkili olarak yeniden tanımlayarak ve Tanrı tarafından yaratılmış alem hakkındaki yaklaşımları yeniden inşa ederek mevcut ekolojik durum ışığında günün şartlarına uyan bir teolojik yaklaşım ortaya koymayı amaçlamaktadır. Çalışmasının önsözünde ekolojik krizin aciliyetine ve ehemmiyetine atfen dikkat çektiği hususlar onun bu amacının arka planını teşkil etmektedir:

Doğanın giderek artan endüstriyel sömürüsü ve onun onarılamaz yıkımıyla karşı karşıya olduğumuz şu durumda, Yaratıcı Tanrı'ya ve onun yarattığı bu dünyaya inandığımızı söylemek ne anlama gelmektedir? Çevre krizi dediğimiz şey sadece insanın doğal ortamında yaşanan bir kriz değildir. Çevre krizi insanoğlunun kendi içinde gerçekleşen bir krizden başka bir şey değildir. Bu, bu gezegendeki yaşamın bir krizi, kıyamet olarak tanımlanmasının haksız olmayacağı kadar kapsamlı ve geri döndürülemez bir kriz. Geçici bir kriz değil. Hüküm verebildiğimiz kadarıyla, çevre krizi, bu dünya üzerinde yaratılış için bir ölüm kalım mücadelesinin başlangıcıdır.²⁴

Moltmann'ın tartışmaları bütünüyle düşünüldüğünde onun temel antropolojik kaygısının Hıristiyan felsefesinde ve teolojisinde "insan nedir?" sorusuna insan-merkezci olmayan bir cevap ortaya koymak olduğu görülmektedir. Bu kaygıdan hareketle Moltmann'ın geleneksel Hıristiyan teolojisinin insan-merkezci yapısına kaynaklık teşkil eden *imago Dei* kavramının yeniden yorumlanmasıyla kendi antropolojisini inşa etmeye çalıştığı iddia edilebilir. Zira, Moltmann'ın yeni antropolojik anlayış önerisinin fikrî arka planında ekolojik krizin aciliyetine olan vurgusunun yanı sıra geleneksel antropolojiye yönelik eleştirileri de yer almaktadır. Moltmann ekolojik krizin sorumlusunun Hıristiyan antropolojisi olduğu iddialarını tamamen haksız görmemektedir. Ona göre Hıristiyanlığın aşırı insan-merkezci yapısı doğadaki yıkımdan kısmen de olsa sorumludur.²⁵ Moltmann'ın dikkat çektiği üzere Hıristiyanlık tarihi boyunca insanın Tanrı'nın suretinde yaratıldığına yönelik kutsal metin ifadelerine Augustine ve Aquinas gibi teologların ortaya koydukları ve şekillendirdikleri geleneksel teolojik bakış ışığında yaklaşmıştır. Bunun neticesinde evrenin nihai hükümdarı olan Tanrı'nın suretini taşıyan insanın yeryüzünde hükümdar sayıldığı ve ancak bu yönüyle Tanrı'ya benzediği şeklindeki yorum geleneksel ve hâkim yaklaşım haline gelmiştir. Moltmann'ın kendi ifadeleriyle aktarılacak olursa:

Çünkü sadece yeryüzündeki yönetimi sayesinde, [insan] Tanrısına, dünyanın Rabbine karşılık gelebilirdi. Tanrı, dünyanın yaratıcısı, Rabbi ve sahibi-

²⁴ Moltmann, *God in Creation: An Ecological Doctrine of Creation*. çev. Margeret Kohl. (London: SCM Press, 1985), xi.

²⁵ Moltmann, *God in Creation*, 20.

dir ve aynı şekilde insan dünyanın Rabbi ve sahibi olmaya çalışmak zorunda kaldı. Bu merkezietçi teolojilerin arkasındaki fikirdir ve egemenliğin hiyerarşik doktrinlerinin temelidir.²⁶

Fakat geleneksel Hıristiyan teolojisinin aşırı insan-merkezci yapısının şekillenmesinin dolayısıyla da doğadaki yıkımın gerçekleşmesinin sorumlusu olarak yalnızca orta çağ filozof ve teologları görülmemelidir. Zira, Moltmann'a göre, tarihsel gerçeklikler meselenin arka planında farklı unsurların da yer aldığını göstermektedir. Bu unsurların başında Hıristiyanların kendilerine bakışlarını doğrudan etkileyen Rönesans ve nominalizmin sunduğu kâdir-i mutlak Tanrı anlayışı gelmektedir.²⁷ Sonsuz güç sahibi olduğu vurgulanan Tanrı, dünyanın nihai sahibi olarak düşünülmüştür. Bunun yanı sıra, Aydınlanma düşüncesi ve Rönesans'ın yükselişi ile Tanrı iktidarın sembolü haline getirilmiştir. Böylece Tanrı'nın yeryüzündeki sureti olan insan Tanrı'ya benzemek için "güç ve tahakküm için çabalamak zorunda kalmıştır".²⁸ Nihayetinde Hıristiyanlar bu tahakküm çabası ile kutsal metne yaklaşarak, bu kaygı ışığında kutsal metinleri yorumlaya başlamışlardır. Moltmann'ın ifadeleriyle "İncil ayetleri İncil geleneğindeki doğru bağlamlarından çıkarılmış ve diğer ilgileri meşru kılmak için kullanılmıştır."²⁹ Arka planında şahsi menfaat ve ilgileri meşrulaştırma amacı taşıyan İncil yorumları aşırı insan-merkezci bir teolojik anlayışı hâkim hale getirmiştir. Bunun neticesinde meşrulaşan ve genel tutum haline gelen doğaya tahakküm fikri ile doğadaki yıkım ortaya çıkmıştır. Bu durumu tersine çevirmek ve hakikatine uygun bir yaratılış teolojisi inşa etmek için ise, Moltmann'a göre, İncil'in yaratılış öğretisi "doğru başlangıçlarının ışığında" yeniden yorumlanmalıdır.³⁰

Imago Dei kavramının ilişkisel modeli, insanın doğuştan sahip olduğu ve diğer yaratılmışlardan onu ayıran niteliklerinden hareketle değil, Tanrı ile olan ilişkisinden hareketle bir insan tasavvuru ortaya koymayı amaçlamaktadır. Yani insanı diğer yaratılmışlardan ayıran temel niteliği onun Tanrı ile olan ve *imago Dei* kavramında karşılığını bulan özel ilişkisidir. Moltmann'ın insa-

²⁶ Moltmann, *God in Creation*, 1.

²⁷ Moltmann, *God in Creation*, 26.

²⁸ Moltmann, *God in Creation*, 26-27.

²⁹ Moltmann, *God in Creation*, 30.

³⁰ Moltmann, *God in Creation*, 20.

nın Tanrı'nın suretinde yaratılmış olduğunu ifade eden kutsal metin yorumları da ilişkişel bakış açısını bu yönüyle sergilemektedir. Yani Moltmann "insan nedir?" sorusunun teolojik cevabını insanın diğer canlılara nispetle sahip olduğu niteliklerinden hareketle değil, insan ve Tanrı arasındaki özel ilişkişiden hareketle vermeye çalışmaktadır. Bu bağlamda Moltmann, insanın Tanrı'nın suretinde yaratılmış olmasını insana yüklenen bir rol olarak ele almaktadır. İnsan, Tanrı'nın sureti olarak yeryüzünde Tanrı'yı temsil etme rolünü üstlenmektedir. Dolayısıyla Tanrı'nın suretinde yaratılmış olmak insanın Tanrı'ya gerçek anlamda benzer olduğu anlamına gelmektedir. Çünkü, "bir şeyin sureti olmak her zaman o şeyin görünmesine izin vermek ve onu ortaya çıkarmak demektir."³¹ Moltmann burada, Calvin'den itibaren *imago Dei* kavramına yaklaşımda Reformcu Protestan teolojide geleneksel hale gelmiş ayna metaforundan hareket etmektedir.³² Bu metafora göre insanın Tanrı'nın suretini taşıyor olması onun Tanrı'nın aynadaki görüntüsü gibi olması anlamına gelmektedir. İlişkişel düşünürlerin çoğu, Calvin'in ayna metaforunu, Tanrı'nın suretinin, insanın ne olduğunu açıklayan bir durum olmaktan ziyade, insanın Tanrı'yla ilişkişel olarak ne yaptığının bir göstergesi olduğunu açıklamak için kullanmaktadırlar.³³ Dolayısıyla insan, eylemleriyle Tanrı'yı temsil etmektedir, çünkü insan, Moltmann'ın ifadesiyle, "Tanrı'nın yeryüzündeki dolaylı tecellisidir."³⁴ Bu yönüyle Tanrı'nın sureti kavramı, Tanrı'nın insana verdiği bir lütfu veya yeteneği değil, insanın yeryüzündeki rolünü ya da görevini ifade etmektedir. İnsanı diğer yaratılmışlardan ayıran her türlü karakteristik özellik Tanrı ile olan bu özel ilişkişiden kaynaklanmaktadır. Moltmann'ın kendi sözleriyle aktarılacak olursa: "İnsan doğasına tanımını veren bu ilişkidir - insanı diğer canlılardan ayıran herhangi bir özellik değil."³⁵ Dolayısıyla insan ilişkişel bir varlıktır, Tanrı ile ilişkilidir ve insanı diğer yaratılmışlardan ayıran bu en temel husus, Moltmann için, Tanrı ile insan arasındaki bu özel ilişkişinin mahiyetidir.

---

³¹ Moltmann, *God in Creation*, 219.

³² Moltmann, *God in Creation*, 220.

³³ Milford, "Substantive or Relational?", 91.

³⁴ Moltmann, *God in Creation*, 219.

³⁵ Moltmann, *God in Creation*, 220.

Moltmann'ın antropolojisinin en ayırt edici özelliğini, onun insan ve Tanrı ilişkisi anlayışından ziyade, insanın diğer yaratılmışlarla ve diğer insanlarla olan ilişkisine yönelik yaklaşımı belirlemektedir. Bu konudaki görüşleri Moltmann'ın ilişkisel antropolojisinde hem insan ve Tanrı arasındaki ilişkinin ikinci bir boyutunu hem de insan ve diğer yaratılmışlar arasındaki ilişki yönünü teşkil etmektedir. Buna göre, insan sosyal ilişkisel bir varlıktır. İnsanın sosyal ilişkisel bir varlık olması onun diğer yaratılmışlarla, özellikle de diğer insanlarla ilişkili olduğu anlamına gelmektedir. İnsanın bu anlamda sosyal bir varlık olması onun varlığının ilişkisel karakterinin ayrılmaz bir parçası olarak Moltmann'ın teolojisinde yer almaktadır. Moltmann'ın bu anlayışına göre insanın varlığının mahiyetini anlamak için ilk olarak insanın kendi var oluşundan ya da Tanrı ile olan ilişkisinden değil, diğer yaratılmışlarla olan ilişkisinden hareket edilmelidir. Moltmann'ın 2011'de yazdığı bir makalesindeki vurgusuyla, "insanlığımızı tam olarak anlamak için, kendimizle değil, fakat yeryüzü ile başlamalıyız."³⁶ Bunun temel sebebi Moltmann'a göre, geleneksel anlayışın aksine, esas itibarıyla *imago Dei*'nin antropolojik değil; teolojik bir kavram olmasıdır.³⁷ Yani insanın Tanrı'nın suretini taşıyor olması, Tanrı'nın kendi suretinde bir varlık yaratmak istemiş ve bu varlıkla iletişime geçmeyi kendisinin irade etmiş olmasının bir neticesidir. Diğer bir deyişle, *imago Dei* doktrini insan-merkezli (antroposentrik) değil; Tanrı-merkezlidir (teosentrik). Bu durumda "insan nedir?" sorusunun cevabı, antropolojik perspektiften değil, teolojik perspektiften verilmelidir. Bu da, Moltmann'ın vurgusuyla, felsefi ve teolojik antropolojinin hareket noktası olan insanı diğer yaratılmışlardan ayıran özelliklerinin ya da insanın kozmostaki yerinin değil, insanı diğer yaratılmışlarla ilişkilendiren özelliklerinin sorgulanması ile mümkün olacaktır.³⁸ Zira insan Tanrı'nın yarattığı diğer tüm varlıklar arasında, tıpkı diğerleri gibi, yaratılmışlar ailesine mensup bir varlıktır.³⁹ Bu durumda, insanın Tanrı'nın suretinde yaratılmış olması bireysel olarak değil, ancak insan topluluğu olarak düşünüldüğünde anlam kazanmaktadır.⁴⁰ Yani bireysel anlamda, tek ba-

³⁶ Jürgen Moltmann, "A Common Earth Religion: World Religions from an Ecological Perspective", *The Ecumenical Review* 63:1 (2011), 21.

³⁷ Moltmann, *God in Creation*, 220.

³⁸ Moltmann, *God in Creation*, 31, 185.

³⁹ Moltmann, *God in Creation*, 17-18.

⁴⁰ Moltmann, *God in Creation*, 225.

şına Tanrı'nın suretinde yaratılmış olmanın insan açısından herhangi bir anlamı yoktur. Moltmann'ın "aşırı bireysellik" eleştirisi bağlamında öne sürdüğü ifadeleriyle: "'ben' ancak 'sen' ışığında anlaşılabilir - yani bir ilişki kavramıdır. Sosyal ilişki olmadan kişilik olamaz."⁴¹ Dolayısıyla, insanoğlu hakkında geleneksel "yaratılmışların tacı" nitelendirmesi insan için niteliksel bir üstünlüğe değil, yalnızca kronolojik bir sıraya işaret etmektedir. Yani insan tüm yaratılmışlar içerisinde sonuncu yaratılan varlıktır.⁴² Sonuncu olarak yaratılması sebebiyle insan, "diğerlerinin yardımına muhtaç sosyal bir varlıktır".⁴³ Kısaca, insan zamansal olarak son yaratılan varlıktır ve bu yönüyle diğer yaratılmışlara muhtaçtır. Bireysel olarak insan tek başına varlığının anlamını gerçekleştirmez. Ancak diğer insanlarla ve yaratılmışlarla birlikte hareket ettiğinde varlığı anlam kazanır ve ancak Tanrı'ya, topluma ve diğer yaratılmışlara nispetle insanın varoluşu tanımlanabilir. Dolayısıyla insan yalnızca Tanrı karşısında değil; aynı zamanda diğer yaratılmışlar karşısında da ilişkisel bir varlıktır. İnsanın bu yönü onun sosyal ilişkisel bir varlık olduğunu göstermektedir.

Moltmann'a göre insanın sosyal ilişkisel bir varlık olması onun Tanrı ve doğal dünya karşısındaki konumunun en temel belirleyicisidir. Buradan hareketle geleneksel Hıristiyan teolojisinin insan-merkezci yapısını tersine çevirme çabasının Moltmann'ın teolojisinde kaçınılmaz sonuçları olduğu söylenebilir. Bu sonuçlardan biri, biraz önce görüldüğü üzere insanı diğer yaratılmışlar arasında herhangi ontolojik bir üstünlüğe sahip olmayan sıradan bir varlık konumunda değerlendirmektir. Bu kaygının ortaya çıkardığı bir diğer sonuç ise, Moltmann'ın doğa anlayışında görülmektedir. Moltmann Batı geleneğinin yüzyıllar süren materyalist doğa anlayışını ve Hıristiyan teolojisinin doğayı görmezden gelen yaklaşımını ortadan kaldırıp doğanın değerini yeniden gözden geçirerek yeni bir anlayış inşa etmeye çalışmaktadır. Moltmann, geleneksel Hıristiyanlığın doğa anlayışının, doğayı nesneye indirgediğinin ve etkiye açık pasif bir alan olarak tanımladığının altını çizerek bu anlayışın or-

⁴¹ Jürgen Moltmann, *The Trinity and the Kingdom: The Doctrine of God*, çev. Margeret Kohl, (San Francisco: Harper and Row, 1981), 145.

⁴² Moltmann, *God in Creation*, 217.

⁴³ Moltmann, *God in Creation*, 188.

tadan kalması gerektiğini vurgulamaktadır.⁴⁴ Bu amaçla Hıristiyan teolojisinde doğanın mahiyetini ve insan ve doğa ilişkisini yeniden ele almaktadır. Bu girişimini yine insan tanımlamasından hareketle gerçekleştirmektedir. Buna göre, daha önce de ifade edildiği gibi, Moltmann insanın tam anlamıyla anlaşılmasının diğer yaratılmışların anlaşılmasıyla mümkün olduğunu iddia etmektedir. Çünkü insan ilişkisel bir varlıktır ve onun ilişkiselliğinin bir boyutunu da diğer yaratılmışlarla olan ilişkisi belirlemektedir. İnsanın doğa ile olan ilişkisinin mahiyetini belirleyen temel bir unsur bulunmaktadır: insan “doğanın ürünlerinden biri olmaktan başka bir şey değildir.”⁴⁵ İnsanı doğanın ürünü olarak nitelendirmekle Moltmann amacını “insanın doğallaştırılması” olarak tanımlamaktadır.⁴⁶ Fakat aslında onun bu girişimi insanın doğallaştırılmasından daha çok doğanın özneleştirilmesi girişimi olarak görülebilir. Zira Moltmann'ın ifadeleri insanın nasıl ve ne şekilde doğanın bir ürünü olduğunu tartışmaktan ziyade, doğanın bir özne olarak insanın eylemleri karşısındaki tavrına yöneliktir. Moltmann'a göre doğa, insanın eylemlerine ve hatta eylemsizliklerine karşılık veren bir öznedir.⁴⁷ Doğayı özne statüsünde değerlendirmek suretiyle insan kendisi hakkında yeni bir anlayış inşa edecek ve yeni bir dünya tasavvuruna sahip olacaktır ki bu günümüzün ekolojik problemlerine teolojik çözümler üretilebilmesi için oldukça önemlidir.⁴⁸ Moltmann'ın insanı, doğanın bir ürünü olarak tanımlama girişimi, yüzyıllar boyunca Hıristiyan teolojisi tarafından görmezden gelinen doğaya hak ettiği statüyü iade etme çabası olarak yorumlanabilir. Fakat doğa karşısında ontolojik olarak herhangi bir üstünlüğü olmayan ve hatta doğanın bir ürünü olan insanın, doğanın katledilmesi bağlamında, doğa karşısında nasıl bir sorumluluk taşıdığı sorusu burada cevapsız kalmaktadır.

Özetle, ilişkisel teolojik yaklaşımın günümüzün önde gelen temsilcilerinden olan Jürgen Moltmann, ilişkisel modeli Hıristiyan teolojisinde “insan nedir?” sorusuna cevap olabilecek yeni antropolojik anlayış önerileri ve aynı zamanda ekolojik krizin teolojik boyutları çerçevesinde sergilemektedir.

⁴⁴ Jürgen Moltmann, “The Future of Theology”, *The Ecumenical Review* 68:1 (2016), 7.

⁴⁵ Moltmann, *God in Creation*, p. 50.

⁴⁶ Moltmann, *God in Creation*, p. 50.

⁴⁷ Moltmann, “The Future of Theology”, 7.

⁴⁸ Moltmann, *God in Creation*, p. 50.

Moltmann'a göre, Hıristiyan geleneğindeki hâkim algının aksine, *imago Dei* doktrini antropolojik değil; teolojik bir kavramdır. Moltmann bu kavramın teolojik bir kavram olduğunu vurgulayarak, insan-merkezci teolojik anlayışın yerine, insanı Tanrı ile ve diğer yaratılmışlar ile olan ilişkisinden hareketle tanımlayarak insan-merkezci olmayan bir antropoloji inşa etmeye çalışmaktadır. Buna göre insan sosyal ilişkisel bir varlıktır. İnsanın Tanrı'nın suretinde yaratılmış olması, onun ontolojik üstünlüğüne değil Tanrı'ya ve tüm yaratılmışlarla olan ilişkisine bir referanstır. İnsan yeryüzünde Tanrı'nın tecellisi ve aynı zamanda doğanın bir parçası olarak bulunmaktadır. Bu anlamda Moltmann doğanın statüsünü insan ile aynı seviyede olmanın da ötesinde insanı aşan bir seviyeye çıkarmaktadır. Fakat bunu, kaçınılmaz olarak insanın statüsünü indirgemek suretiyle gerçekleştirmektedir. Bu durumda ise hem teolojik hem ontolojik açılardan insanın yeryüzündeki konumuna ve ayrıca Tanrı'ya, diğer insanlara ve doğal dünyaya karşı sorumluluğuna ilişkin konularda problemler doğması kaçınılmazdır. Diğer bir deyişle, Moltmann'ın burada ele alınan teolojik antropolojik görüşlerinin zihinlerde doğurduğu ilk soru, doğa karşısında ontolojik olarak herhangi bir üstünlüğü olmayan ve hatta doğanın bir ürünü olan insanın, doğa karşısında nasıl bir sorumluluk taşıdığı sorusudur. Zira Moltmann'ın ortaya koyduğu görüşleri çerçevesinde düşünüldüğünde, insanın doğaya karşı sorumlu olduğunu iddia etmek, doğanın da insana karşı sorumlu olduğunu iddia etmek zorunda bırakmaktadır. Çünkü, Moltmann'a göre, doğa insanın eylemlerine cevap veren bir öznedir. Dolayısıyla insanın sorumluluğunun mahiyetine ilişkin sorulara Moltmann'ın teolojik antropolojisi çerçevesinde makul bir cevap bulmak neredeyse imkânsız görünmektedir. Bu, Moltmann'ın ilişkisel yaklaşımının en zayıf noktası olarak göze çarpmaktadır.

3. Teolojide İlişkisellik: Sorunlar ve Fırsatlar

Teolojide ilişkisellik, günümüzün felsefi teolojik literatüründe, Tanrı'nın mahiyeti ve alem ile ilişkisini ele alan çalışmalarda en çok öne çıkan yaklaşımlardan biri olması bakımından son derece mühim bir konudur. Bu yaklaşımın din felsefesi, ekoteoloji ve karşılaştırmalı teoloji gibi alanlarla etkileşimi halinde birbirlerine sunabilecekleri karşılıklı katkılar bulunmaktadır. Bu katkılara geçmeden önce bu yaklaşımın ortaya çıkardığı bazı sorunlara değinmek uygun olacaktır. Moltmann'ın ilişkisel yaklaşımında görüldüğü üzere, insanın

ilişkisel bir varlık olduğu konusuna yapılan aşırı vurgunun neticesinde ortaya bazı sorunlar çıkmaktadır. Daha önce tartışıldığı üzere, geleneksel Hıristiyan teolojisinin insan-merkezci yapısını tersine çevirme çabasında ilişkisel yaklaşımı bir araç olarak kullanan Moltmann'ın teolojisinde bu tutumunun kaçınılmaz sonuçları olmuştur. Bu sonuçlardan biri de insanı diğer yaratılmışlar arasında herhangi ontolojik bir üstünlüğe sahip olmayan sıradan bir varlık konuma indirgemek gelmektedir. Bu durum teolojik bakış açısıyla sorumlu bir varlık olan insanın sorumluluğunun boyutları hakkında sorular doğurmaktadır. Diğer taraftan, Moltmann'ın yaptığı gibi, insanı sadece sosyal-ilişkisel bir varlık olarak ele almak ve onun bireyselliğini tamamen görmezden gelmek, yine insanın hem sorumluluğu hem de özgür iradesinin mahiyeti konularındaki soruları cevapsız bırakmaktadır. Dolayısıyla, özellikle teolojik perspektiften, insanın ilişkisel bir varlık olduğu iddiası farklı sorular ekseninde de tartışılmak durumundadır. İlişkisel bağlamında ele alınan teolojik meselelerin ve argümanların ortaya konulması ve tartışılması esnasında gündeme gelen farklı soruları tutarlı olarak değerlendirebilmesi onun başta din felsefesi olmak üzere karşılaştırmalı teoloji gibi alanlarla irtibat halinde olması ile mümkün olabilecektir. Burada, Moltmann'ın ilişkisel antropolojisinin doğurduğu sorunların da ötesinde, ilişkisel teoloji, din felsefesi, karşılaştırmalı teoloji, ekolojik teoloji gibi alanların irtibat halinde olmaları durumunda birbirlerine sağlayabilecekleri katkılar ele alınacaktır.

İlişkisel teolojinin din felsefesine sunması muhtemel katkılardan başlamak gerekirse, bunlardan birincisinin, din felsefesi ve teolojik ilişkiseliliğin Tanrı'nın mahiyeti konusundaki ortak ilgi alanları aracılığıyla gerçekleştiği iddia edilebilir. Din felsefesi geleneksel olarak Tanrı'nın varlığı, mahiyeti, sıfatları ve nitelikleri gibi sorularla ilgilenmektedir ve bu soruları ele alırken çeşitli argümanlar ve teoriler geliştirmektedir. İlişkisel teoloji ya da teolojik ilişkiselilik ise, Tanrı'nın mahiyetini anlamada ilişkilerin önemini vurgulamakta ve Tanrı'nın alemle ve insanla ilişki içinde olan ilişkisel bir varlık olduğu fikrinden hareketle Tanrı'nın mahiyetini ele almaktadır. Bu yönüyle ilişkisel teoloji, din felsefesinin geliştirdiği argümanların çeşitlendirilmesini sağlayabileceği gibi, mevcut teorilerin ve tasavvurların anlaşılabilmesinde de önemli rol oynayacaktır. Mesela, Moltmann'da görüldüğü üzere, Tanrı'nın ilişkisel bir varlık olduğu iddiası üzerine olan vurgunun arka planında, onun orta çağ

Hıristiyan teologlarının öne çıkardıkları ve sonrasında Rönesans ile kesinlik kazanan güç sembolü olan Tanrı anlayışına karşı olan eleştirel yaklaşımı yer almaktadır. Bu eleştirel yaklaşım yalnızca Moltmann'da değil, birçok modern teolojik akımda da görülmektedir. Benzer eleştirel tavırlar neticesinde feminist teolojide ve süreç teolojisinde görüldüğü şekliyle panteist ve panenteist Tanrı tasavvurları öne çıkmıştır. Hem feminist teoloji hem de süreç teolojisi Tanrı tasavvurlarını ortaya koyarken Tanrı'nın ilişkiyel bir varlık olduğu ön kabulünden hareket etmektedirler. Bu durumda, teolojik ilişkiyellik, bahsi geçen teolojik akımların ortaya koyduğu şekliyle panteist ve panenteist tasavvurların da anlaşılmasına, bu tasavvurların farklı ve ayırt edici yönlerinin açığa çıkarılmasına yardımcı olacaktır.

İkincisi, ilişkiyel teolojinin din felsefesi tartışmalarına sağlayacağı katkı insan varoluşuna ilişkin sorgulamalarda görülebilir. Teolojik ilişkiyellik insanı ilişkiyel bir varlık olarak ele almaktadır. İnsan varoluşunun ilişkiyel boyutlarını incelemek ve dini tecrübe, kötülük problemi, hayatın anlamı gibi sorulara bu perspektiften yaklaşmak çağdaş din felsefesi tartışmalarını alternatif yaklaşım metotları sunması bakımından zenginleştirme potansiyeline sahiptir. Özellikle insanın Tanrı ile ilişkiyelinin mahiyetinden hareketle dini tecrübenin yorumlanması ve bu yorumlamalara dini tecrübenin kişisel ve sosyal boyutlarının da dahil edilmesi din felsefesinin geleneksel tartışmalarını geniş bir perspektiften ele alma imkânı sunacaktır. Dolayısıyla teolojik ilişkiyellik Tanrı'nın mahiyeti ve Tanrı tasavvurlarını yorumlamada, Tanrı'nın alemle ve insanlıkla ilişkiyelini anlamada din felsefesine yeni perspektifler sunması bakımından katkı sağlayacağı gibi, insanın kendisiyle, sosyal çevresiyle, evrenle ve olgularla ilişkiyelinin farklı yönlerini keşfetmesine de yardımcı olabilecektir. Böylece, özellikle insan varoluşuna yönelik ürettiği çeşitli argümanların ve tartışmaların, analitik din felsefesinin sınırlı konu başlıklarına hapsedilmiş durumda olan din felsefesi alanının perspektifinin genişletilmesi bakımında önemli katkılar sunacağı bir gerçektir.

İlişkiyel teolojinin din felsefesine sunacağı katkıların yanında din felsefesinin de ilişkiyel teolojiye sunacağı önemli katkılar bulunmaktadır. Din felsefesi ilişkiyel teolojinin felsefi temellerini anlamak için teorik ve metodolojik çerçeveler sunabileceği gibi, ilişkiyelinin doğasını açıklamada, ilişkiyel teoloji için, kavramsal ve analitik araçlar da temin edebilir. Din felsefesi ilişkiyel teo-

lojiye özellikle dini metinleri ve gelenekleri anlamada hermenötik araçlar sunabilir. Bu araçlar özellikle felsefi hermenötik alanında önde gelen isimlerden Gadamer'ın "diyalog" kavramı, Levinas'ın ve Ricour'un "diğerlik" kavramları teolojik ilişkiselliğe yeni perspektifler sunma potansiyeli taşıyan kavramlar olarak değerlendirilebilir.⁴⁹ Varoluşçu felsefenin de ilişkiyel teolojiye önemli katkılar sunma potansiyeli taşımaktadır. Özellikle, Shults'un da haklı olarak işaret ettiği üzere, Kierkegaard'ın felsefesinin merkezinde yer alan Tanrı ve insan arasındaki "niteliksel ayırım" vurgusu ve özellikle mahlas isimlerle kalemeye aldığı eserlerinde sergilediği farklı varoluş şekilleri de insan, Tanrı ve dünya arasındaki ilişkinin farklı türlerini ortaya koyması bakımından Kierkegaard'ın felsefesinin ilişkiyel mahiyetini öne çıkarmaktadır.⁵⁰ Bunun yanı sıra Heidegger'in "dünya-da-olma", "dünyasallık" gibi kavramları da yine insanın dünya ile ilişkisini farklı perspektiflerden yorumlamada ilişkiyel teolojiye din felsefesinin sunabileceği kavramsal katkılar arasında zikredilebilir. Bunların yanı sıra, din felsefesinin ilişkiyel teolojiye sunacağı kavramsal katkılardan bir diğeri de daha önce bahsi geçen panteizm ve panenteizm örneklerinde görülmektedir. Tanrı tasavvurlarında ortaya çıkan ilişkiyel teolojik yaklaşımlar, Tanrı'nın bu dünyadaki eylemlerini ve aktivitesini açıklamada feminist teologlar ve süreç teologları tarafından din felsefesinin kavramları aracılığı ile ortaya konulmuştur ve bu, din felsefesinin ilişkiyel teolojiye katkısını açık şekilde göstermektedir.

Din felsefesinin ve ilişkiyel teolojinin birbirlerine aynı anda karşılıklı katkı sunacağı bir alan ekolojik teoloji ya da kısaca ekoteolojidir. Moltmann özeline göre, ekolojik kriz teolojik birçok problemin ele alınışında, özellikle de teolojik antropolojik çerçevede etkili bir unsur haline gelmiştir. Ekolojik teoloji, Tanrı, insan ve doğal dünya arasındaki ilişkiyi hem teolojik hem de antropolojik perspektiften konu edinmektedir. Antropolojik açıdan ekolojik kriz, Moltmann'ın ele aldığı şekliyle insan-merkezci dünya görüşleriyle ilişkilendirilebilirken, her ne kadar bu çalışmanın kapsamı dışında kalsa da etik boyutlarıyla da tartışılan bir sorundur. Ekolojik krizin teolojik antropolojik boyutlarının yani insanı diğeryaratılmışlardan ayıran niteliklerinin ve insanın yeryüzündeki rolüne ilişkin sorgulamaların ilişkiyel perspektiften ele

⁴⁹ Cammel, "Relationality and Existence", 235.

⁵⁰ Shults, *Reforming Theological Anthropology*, 25-26.

alınmasında din felsefesi ile ilişkisel teolojinin birbirlerine sunacakları karşılıklı katkı “idarecilik” (*stewardship*) kavramı üzerinden gerçekleşebilir. Teolojik olarak insan ve doğa ilişkisi bağlamında idarecilik kavramı insanın doğa üzerindeki koruyuculuğuna işaret eden etik bir kavramdır. Bu yönüyle insan ve doğa ilişkisinin mahiyetini belirleyen “idarecilik” kavramı, zaman zaman “idarecilik teolojisi” olarak da isimlendirilmektedir ve ekolojik sorunlar söz konusu olduğunda İncil ile en çok ilişkilendirilen kavramlardan biridir.⁵¹ Bu kavram hem ilişkisel teolojinin hem de din felsefesinin insan ve doğa ilişkisinin etik boyutlarıyla tartışılmasında birbirlerine katkı sunabilecekleri bir alanı ifade etmektedir.

Son olarak ilişkisel teolojinin karşılaştırmalı teolojik çalışmalar açısından da son derece önemli ve verimli bir alan olduğunun altını çizmek gerekmektedir. Ekolojik krizin kökenini teolojik nedenlerde arayan yazarlar sadece Hıristiyanlığı değil; tüm İbrahimî dinleri sorumlu görmüşlerdir. Bunun yanı sıra ekolojik krizin de bugün gelmiş olduğu noktaya rağmen, ekolojik teoloji çalışmaları genellikle Hıristiyan teolojisi bağlamında yürütülmektedir ve İslam teolojisi içinde bu mesele henüz hak ettiği konuma ulaşmamıştır. Diğer taraftan Yahudi-Hıristiyan geleneği karşısında İslam geleneği Tanrı, insan ve doğa ilişkisine dair alternatif yaklaşımlar içermektedir. İslami perspektiften insan sorumluluğu, halifelik, kulluk gibi kavramlar ilişkisel nitelikteki kavramlar olarak bu anlamda önem teşkil etmektedir. Her ne kadar bu kavramlar henüz İslam teolojisinde ilişkisellik bağlamında tartışılmamış olsalar da esasları itibarıyla insan, Tanrı ve alem ilişkisini vurgulayan kavramlardır. Bu yönüyle ilişkisel yaklaşım, semavi dinler arasında ekolojik krize ilişkin ortak problemler zemininde işlevsel bir fonksiyon üstlenme potansiyeli taşıması bakımından da özellikle karşılaştırmalı teoloji açısından son derece önemlidir.

Sonuç

⁵¹ “İdarecilik” (*stewardship*) konulu literatür burada ele alınamayacak kadar çok sayıda çalışma içermektedir. Bunlar arasında dikkat çekici olan bazı örnekler için bkz. Gary C. Bryner, "Theology and Ecology: Religious Belief and Environmental Stewardship," *BYU Studies Quarterly* 49, 3 (2010), 21-45; Ernst Conradie, "Stewards or Sojourners: In the Household of God?," *Scriptura* 73, (2000), 153-174; Eric C. Rust, "A Theology of Stewardship", *Review & Expositor* 70, 2 (1973), 163-171.

Bu çalışmanın amacı, çağdaş teolojide ilişkiselliğin bir metot olarak din felsefesi başta olmak üzere ekoteoloji ve karşılaştırmalı teoloji açısından değerini Moltmann'ın ekolojik kriz çerçevesinde sunduğu teolojik antropolojisinden hareketle sorgulamaktır. Tanrı'nın, dünyanın ve insanın mahiyetini anlamada ilişkilerin ve birbirine bağlılığın önemini vurgulayan teolojik bir yaklaşım tarzını ifade eden ilişkisellik Moltmann'ın teolojisinin karakteristik yönlerinden biridir. Onun ilişkiyel yaklaşımının en açık şekilde gözlenebildiği alan ise ekolojik kriz bağlamında ve geleneksel anlayışa alternatif olarak ortaya koyduğu antropolojisidir. Moltmann, insanı diğer yaratılmışlar karşısında ontolojik bir üstünlük atfeden insan-merkezci geleneksel antropolojinin aksine insanın yeryüzündeki konumunu Tanrı'yla ve yaratılmışlarla olan ilişkisinden hareketle tanımlamaya çalışmaktadır. Bunu insanı sosyal ilişkiyel bir varlık olarak ele alarak gerçekleştirmektedir. Moltmann'a göre insan yaratılmışların sonuncusudur; fakat bu durum insanın ontolojik olarak diğer yaratılmışlardan üstün bir varlık olduğu değil, çevresine bağımlı bir varlık olduğu anlamına gelmektedir. Bu bakımdan Hıristiyan antropolojisinin merkezini teşkil eden insanın Tanrı'nın suretinde yaratıldığına ilişkin ifadeler de bireysel olarak değil, insan topluluğu olarak düşünüldüğünde anlam kazanan ifadelerdir. Moltmann'ın insan merkezci teolojik yaklaşımın yerine koymayı amaçladığı ilişkiyel yaklaşımı, bu çalışmanın gösterdiği üzere, insanın bireyselliği ve sorumluluğu açısından sorunlar ve cevapları Moltmann'ın teolojisinde net olarak bulunamayan sorular doğurmaktadır.

İlişkiyel teolojinin çağdaş dönem temsilcilerinden biri haline gelen Moltmann'ın yaklaşımları Tanrı, insan ve doğa arasındaki ilişkisellik üzerine aşırı vurgunun ortaya çıkaracağı sorunları da göz önüne sermektedir. Bu anlamda ilişkiyel teolojiye din felsefesinin sunabileceği önemli katkılar bulunmaktadır. Bu katkılar özellikle kavramsal ve metodolojik çerçeve temini noktasında gerçekleşmektedir. Din felsefesi, ilişkiyel teolojiye varoluşçu felsefe ve felsefi hermenötik gibi düşünce gelenekleri içerisinde ortaya konmuş kavramlar ve yaklaşımlar aracılığı ile çok boyutlu tartışmalar ortaya koymasına yardımcı olma potansiyelinin yanı sıra, Tanrı'nın mahiyeti ve alemle ilişkisi bağlamında da kavramsal araçlar sunarak tutarlı yaklaşımlar sergilemesine yardımcı olabilecektir. Nitekim ilişkiyel teolojik yaklaşımı benimseyen feminist teologlar ve süreç teologları panteist ve panenteist Tanrı tasavvurlarını ortaya koyar-

larken bu araçlardan faydalanmaktadırlar. İlişkisel teolojinin din felsefesine sunacağı önemli katkılardan da bahsetmek gerekmektedir. Bunların başında özellikle Tanrı, insan ve doğa ilişkisine dair güncel din felsefesi tartışmalarına farklı perspektifler sunma potansiyeli gelmektedir. Din felsefesinin geleneksel problemlerinden olan kötülük problemi, insanın varoluşunun anlamı, dini tecrübe gibi konularda farklı bakış açıları sunarak, bugün analitik din felsefesinin ilgi alanlarıyla sınırlı olduğu konusunda eleştirilen din felsefesine bu sınırları aşmasında yardımcı olabilecektir. Din felsefesinin bahsi geçen sınırları aşmasına yardımcı olabilecek bir alan da ilişkisel teoloji ile derinlik kazandırabileceği ekolojik kriz tartışmalarıdır. Özellikle "idarecilik" kavramı aracılığıyla din felsefesi Tanrı, insan ve doğa ilişkisinin etik boyutlarının tartışılmasında önemli katkılar sunabilir. Tüm bunların yanı sıra, güncel ekoteolojik tartışmalar bağlamında önemli eksiklikler içeren İslam düşüncesinin mevcut tartışmalara katkı sunması da son derece önemli ve acil bir konudur. Zira, ekolojik krizin kökenini teolojik nedenlerde arayan yazarlar krizden tüm İbrahimî dinleri sorumlu tutmuşlardır. Fakat İslam düşünce literatürü içinde bu mesele henüz hak ettiği ilgiyi elde edememiştir. İnsan sorumluluğu, halifelik, kulluk gibi kavramlar ilişkisel nitelikteki kavramlar olarak İslam düşüncesinin güncel ekoteolojik tartışmalara katkı sunabilmesini sağlayabilecek kavramlardır. Dolayısıyla ilişkisel yaklaşım, semavi dinlerin bakış açılarıyla ekolojik krizi ele almada ve bu yaklaşımların karşılaştırılmasında işlevsel bir fonksiyon üstlenebilir ve bu bakımdan karşılaştırmalı teolojik çalışmalar için de ayrıca önemlidir.

Son olarak muhtemel çalışmalar için bir öneri mahiyetinde belirtmek gerekir ki, *imago Dei*'nin ilişkisel yorumu yalnızca ekolojik kriz bağlamında değil, diğer güncel teolojik meseleler, özellikle de insan onuru, insan hakları ve sosyal adalet soruları gibi politik-teolojik meseleler bağlamında da gündemde olan bir kavramdır. Bu konular bu çalışmanın kapsamı dışında kaldıkları için ele alınmamıştır. Fakat ilişkisel teolojinin politik teolojideki bahsi geçen uygulama alanlarının insanın Tanrı'nın suretinde yaratıldığına ilişkin Hıristiyan öğretileri ışığında ele alınması da literatüre önemli katkılar sunabilir.

Kaynakça:

Barth, Karl. *Church Dogmatics* III/I. Edinburgh: T&T Clark, 1958.

- Benjamin, Andrew. *Towards a Relational Ontology: Philosophy's Other Possibility*. New York: SUNY Press, 2015.
- Bryner, Gary C. "Theology and Ecology: Religious Belief and Environmental Stewardship". *BYU Studies Quarterly* 49, 3 (2010), 21-45.
- Cammel, Paul. "Relationality and Existence: Hermeneutic and Deconstructive Approaches Emerging From Heidegger's Philosophy". *The Humanistic Psychologist* 43 (2015), 235-249.
- Center for Open and Relational Theology. Erişim 24 Mart 2023. <https://c4ort.com/>
- Conradie, Ernst M. *An Ecological Christian Anthropology: At Home on Earth?*. Oxon, New York: Routledge, 2016.
- Conradie, Ernst. "Stewards or Sojourners: In the Household of God?". *Scriptura* 73, (2000), 153-174.
- Donati, Pierpaolo, vd. "Introduction", *Social Science, Philosophy and Theology in Dialogue: A Relational Perspective*, ed. Pierpaolo Donati vd. 29-34. Oxon, New York: Routledge, 2019.
- Erickson, Millard J. *Christian Theology*. 3rd Edition. Michigan: Baker Academic, 2013.
- Grenz, Stanley J. *The Social God and the Relational Self: A Trinitarian Theology of the Imago Dei*. Louisville, London: Westminster John Knox Press, 2001.
- Güder, Süleyman. *Kurtuluş Teolojisi ve Öze Dönüş: Hıristiyan ve İslami Perspektifler*. İstanbul: Büyüyen Ay, 2021.
- Lynn, White. "The Historical Roots of Our Ecological Crisis". *Science* 155/3767 (1967), 1203-1207.
- Mesle, C. Robert. *Process-Relational Philosophy: An Introduction to Alfred North Whitehead*. West Conshohocken: Templeton Foundation Press, 2008.
- Milford, Stephen. "Substantive or Relational? The Counterfeit Choice in the Imago Dei Debate", *McMaster Journal of Theology and Ministry* 20 (2018-2019), 84-117.

- Moltmann, Jürgen. "A Common Earth Religion: World Religions from an Ecological Perspective", *The Ecumenical Review* 63/1 (2011), 16-24.
- Moltmann, Jürgen. *God in Creation: An Ecological Doctrine of Creation*. çev. Margeret Kohl. London: SCM Press, 1985.
- Moltmann, Jürgen. "The Future of Theology", *The Ecumenical Review* 68/1 (2016), 3-13.
- Moltmann, Jürgen. *The Trinity and the Kingdom: The Doctrine of God*. çev. Margeret Kohl. San Francisco: Harper and Row, 1981.
- Oord, Thomas Jay. "What is Relational Theology?", *Relational Theology: A Contemporary Introduction*. ed. Brint Montgomery vd. 1-4. Eugene, Oregon: Wimp and Stock, 2012.
- Öztürk, Sevcan. "Felsefi Teolojide Antroposentrik Dönüş: Teolojik Antropolojiye Bir Giriş" *Beytülhikme: An International Journal of Philosophy* 10/4 (2020), 1383-1404.
- Rust, Eric C. "A Theology of Stewardship". *Review & Expositor* 70, 2 (1973), 163-171.
- Shults, F. Leron. *Reforming the Doctrine of God*. Michigan, Cambridge: William B. Eerdmans Publishing Company, 2005.
- Shults, F. Leron. *Reforming Theological Anthropology After the Philosophical Turn to Relationality*, Michigan, Cambridge: William B. Eerdmans Publishing Company, 2003.
- Simango, Daniel. "The Imago Dei: A History of Interpretation from Philo to the Present", *Studia Historiae Ecclesiasticae* 42/1 (2016), 172-190.